

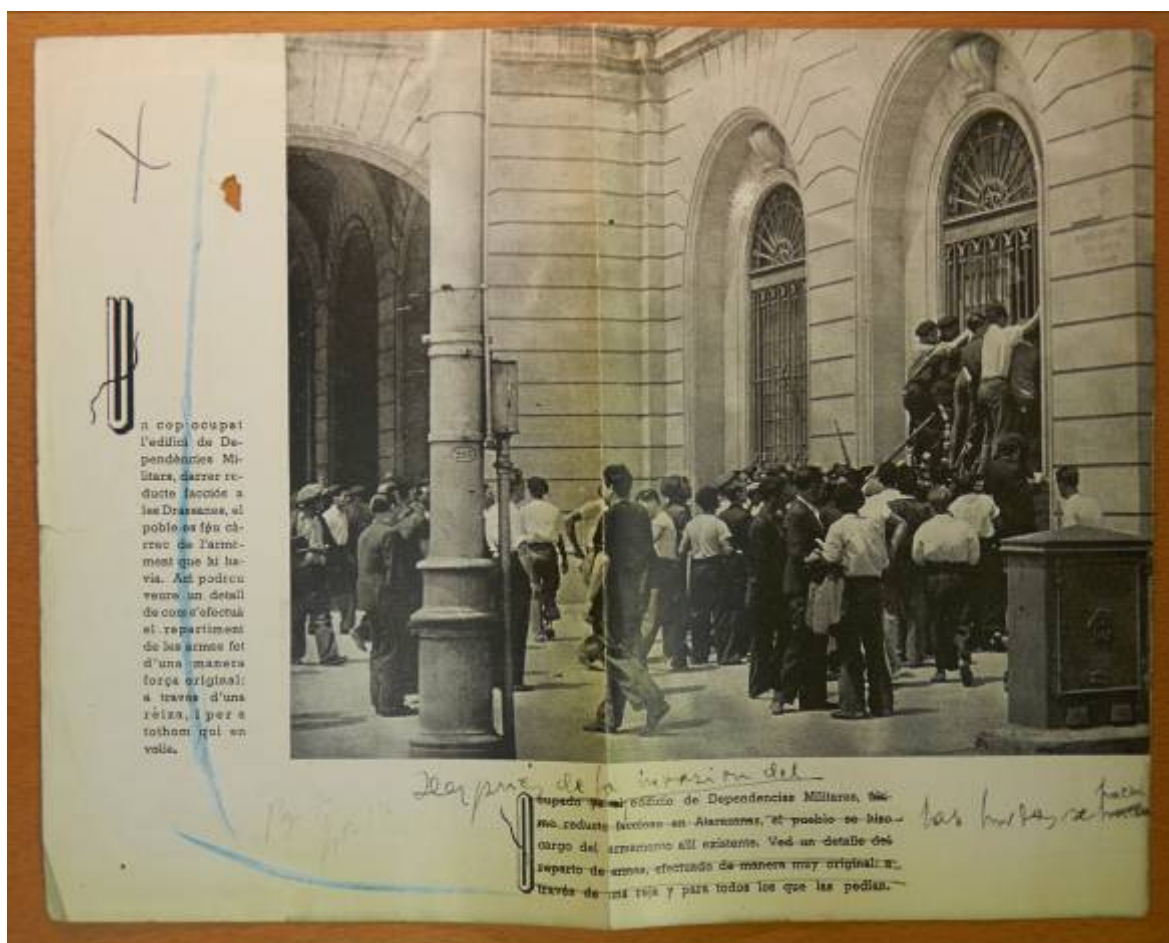
FOTOGRAFIES CAPTIVES QUAN LES IMATGES CANVIEN DE BÀNDOL I PEU DE FOTO

Ricard Martínez

Arqueologia del Punt de Vista

L'estudi comparatiu de dos fons fotogràfics de la Guerra Civil Espanyola, actualment custodiats a l'Arxiu fotogràfic de Barcelona¹, revela la metamorfosi, paradoxalment gens morfològica, però sí funcional, que pateixen les imatges foto-periodístiques quan canvien de context polític i peu de foto.

Vaig tenir la oportunitat de descobrir aquests dos fons fotogràfics mentre realitzava la documentació de la mostra *Agustí Centelles, Crònica Gràfica, anys 30*², per encàrrec de la Fundació Vila Casas i del propi Arxiu fotogràfic de Barcelona. El que ara presento, amb aquesta comunicació, és el fruit d'una recerca en marxa, i forma part d'una futura proposta



expositiva en la que estem treballant conjuntament amb l'AFB.

¹ Fons CNT-FAI, 19 julio 1936-España i Fons Llibreria Aysel: *El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*. Arxiu fotogràfic de Barcelona. Es desconeix la història arxivística del primer fons, mentre que, del segon se sap que va ser una donació de l'autor Francisco Lacruz.

² Agustí Centelles, *Una crònica fotogràfica. Anys 30*. 26 setembre 2012-10 febrer 2013. Fundació Vila Casas, Museu Can Framis, Barcelona.

<http://www.fundaciovilacasas.com/ca/exposicions-i-activitats/e:24/> [Consulta: 28/08/2014].

Actualment, una part d'aquesta mostra, *Retrats de Guerra*, es troba exposada al Palau Solterra, seu de la Fundació Vila Casas a Torroella de Montgrí, fins el 7 de desembre de 2014.

Fig. 1. Full procedent de *Visions de Guerra i de Rereguarda, Història Gràfica de la Revolució*, amb una fotografia d'Agustí Centelles i anotacions manuscrites sobre el peu de foto. Fons Llibreria Arysel: *El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona* (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).

Un full estripat

La imatge que obre aquest estudi (fig. 1) és la reproducció d'un full arrencat de *Visions de Guerra i de Rereguarda, Història Gràfica de la Revolució*³, una publicació del Comissariat de Propaganda⁴ impresa l'any 1937, en plena Guerra Civil Espanyola. Tant la obra, com el propi Comissariat en son un bon exemple del nou ús de la imatge durant el primer combat lluitat destrament amb armes i estratègies modernes, com ara l'aviació, o la propaganda.

Visions de Guerra i de Rereguarda constava de dues sèries. Una primera anomenada *Retrospectiva* i publicada entre abril i octubre de 1937, on es relatava, amb la utilització combinada de fotografies i peus de foto, els primers combats arran del cop d'Estat del 19 de Juliol de 1936 i la revolució subsegüent. Una segona serie, anomenada *d'Actualitats*, il·lustrava amb la mateixa estratègia gràfica, els fets bel·lics més recents. Les imatges publicades registraven els escenaris d'una guerra fins llavors inèdita -insistim- i combatuda en un gran camp de batalla, que abastava des de les primeres trinxeres fins la més íntima rereguarda.

La imatge del full estripat pertany a la primera de les dues sèries a les que m'he referit, la *Retrospectiva*. En ella es relata l'esclafament de la insurrecció militar, la partida de les primeres columnes de milicians cap al front i la reorganització de la vida quotidiana a rereguarda. La fotografia va ser presa per Agustí Centelles davant l'edifici de dependències militars -actualment Govern Militar-, al final de la Rambla de Barcelona, cap a migdia del 20 de juliol de 1936. Això era poc després de la caiguda dels darrers reductes d'insurrectes del cop militar del dia anterior. La instantània registra el moment en que, una vegada ocupat l'edifici, les forces populars l'assalten, per fer-se amb l'armament que contenia. Recull un instant de canvi: el pronunciament militar està esdevenint una guerra, la ciutat s'està convertint en part d'un nou i bast camp de batalla i els ciutadans s'estan transformant en objectiu militar legítim.

Pedres d'un temple pagà

La imatge pertany al Fons *Llibreria Arysel: El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona* (a partir d'ara Fons Llibreria Arysel). Està format per fotografies i material gràfic divers, destinat a la publicació en plena postguerra, l'any 1943, del llibre *El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*⁵, escrit per Francisco Lacruz. En ell es relaten els primers dies de la Guerra Civil a Barcelona. Son precisament, els mateixos fets tractats a l'edició retrospectiva de la referida publicació del Comissariat de Propaganda. Ara, però, els esdeveniments son descrits des d'un punt de vista diametralment oposat. Els que abans eren insurrectes, ara son herois, mentre que les, inicialment, tropes governamentals, ara son hordes sedicioses⁶.

³ *Visions de guerra i de rereguarda: història gràfica de la revolució. Sèrie A, Retrospectiva*, Núm. 2. Barcelona: Forja, 15 de maig de 1937

⁴ El Comissariat de Propaganda, creat per la Generalitat de Catalunya l'octubre de 1936, va estar dirigit per Jaume Miravittles. Principalment estava encarregat de crear un estat d'opinió internacional propici al govern lleial, a través de l'ús de les més modernes estratègies propagandístiques. Per a més informació vegeu Pascuet i Pujol (2006).

⁵ Lacruz, Francisco (1943). *El Alzamiento, la Revolución y en Terror en Barcelona*, Barcelona: Llibreria Arysel.

⁶ El 5.º Aniversario de la Liberación de Barcelona actualiza el interés perdurable del libro de Francisco Lacruz *El Alzamiento, la Revolución y en Terror en Barcelona*. Con él obtendrá usted una visión plástica, vigorosa y fiel de la revolución roja. Es un conjunto documental y gráfico, presentado con gran amenidad; y una lección terminante, por su formidable valor histórico. No debe faltar en ningún hogar español. Anunci aparegut a *La Vanguardia*, 26 de gener de 1944, pàg. 11.

Precisament, també a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, es custodia un altre fons íntimament lligat al Fons Llibreria Aysel. Com ell, també és compostat per imatges destinades a elaborar un llibre. Es tracta del Fons *CNT-FAI, 19 julio 1936-España* (a partir d'ara Fons CNT-FAI), i està constituït pel material gràfic amb el que, l'any 1937, l'Oficina d'Informació de la CNT-FAI va publicar el llibre *CNT-FAI, 19 julio 1936-España*⁷, on es relaten els mateixos fets tractats a les dues publicacions ja referides.

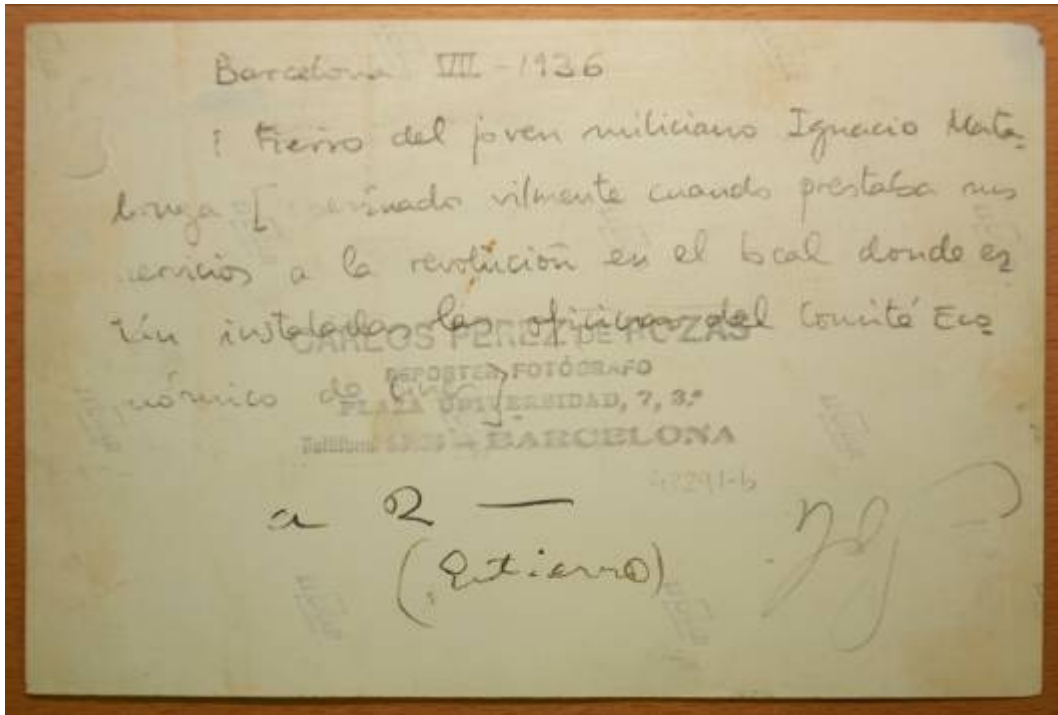
Les imatges produïdes per construir un primer relat en 1937, son reutilitzades en 1943 per elaborar un segon discurs absolutament antagònic. El text de Lacruz es compon d'imatges creades originàriament per les entitats informatives i propagandístiques republicanes. Els seus discursos eren republicans, de vegades revolucionaris, i, en qualsevol cas, antifeixista. El conjunt social i polític que les va elaborar va ser finalment derrotat en un important enfrontament bel·lic. Llavors, les imatges vençudes van ser reutilitzades per construir un nou discurs. Allà hi resten fins ara, com les pedres d'un temple pagà, incrustades als murs d'una església.

Ja reprendrem aquesta extraordinària circumstància més endavant. No obstant, cal destacar el fet tant singular que l'AFB custodia dos fons fotogràfics construïts amb pocs anys de diferència, i amb la intenció d'elaborar dos discursos polítics absolutament antagònics, a partir del mateix material gràfic.

Armes arrabassades a l'enemic

⁷ *CNT FAI 19 Julio 1936 España*. Barcelona: Oficinas de Propaganda de la CNT-FAI, 1937.

El fons *CNT-FAI*, el més antic dels dos, es compon de 166 fotografies i fotomuntatges dels primers combats del 19 de juliol de 1936, així com escenes de la vida política social i militar, a l'àmbit de la rereguarda i del front, a Catalunya i Aragó. Els autors de les imatges són Josep Badosa, Bargalló, Antoni Campaña i Bandranas, Agustí Centelles i Ossó, David Marco, Carlos Pérez de Rozas Masdeu, Pau Lluís Torrents, entre d'altres, a més de diverses imatges de les agències Keystone, Piortiz⁸ i Vidal⁹. Per la seva banda, l'esmentat Fons Llibreria Aysel es compon de 310 fotografies, i va acompanyat de les valuoses galerades amb anotacions del llibre de Lacruz. Algunes d'aquestes imatges són les mateixes del primer



fons, d'altres són similars, i totes relatives als mateixos fets.

Fig. 2. Revers d'una fotografia amb una nota manuscrita i un segell comercial de Carlos Pérez de Rozas. Fons CNT-FAI, 19 julio 1936-España. (AFB).

Algunes imatges, o bé, no estan enganxades a suports secundaris, o bé, hi estan fixades per un costat. Aquesta particularitat formal permet veure, al revers, els segells dels seus autors o, si més no, dels professionals que les van comercialitzar. D'altres segells documenten el canvi de mans i de discurs polític pel que han passat les fotografies. En aquest sentit, l'estudi del revers permet retrobar fotògrafs dels que ja hem vist imatges al Fons CNT FAI, com és el cas de Centelles, Marco, Torrents o Pérez de Rozas. Tot i que en trobem de nous, com segells procedents de l'Arxiu Mas. Cal destacar, no obstant, dues imatges reproduïdes en aquesta comunicació. La primera d'elles (fig. 2) està treta del Fons *CNT-FAI*, 19 julio 1936-España. Al seu revers, el segell del fotògraf Pérez de Rozas va acompanyat d'una anotació manuscrita, amb una terminologia d'inequívoc tarannà revolucionari:

Barcelona, VII 1936

⁸ (Félix Ortiz Perelló) fundó la agencia Piortiz, junto a José Pío Alonso Bartolomé, con sede en el número 15 de la calle de la Cruz en Madrid, que suministró material de España y extranjero a toda la prensa española, en especial a los diarios *La Nación* y *Madrid*. (Sánchez i Olivera. 2014, p. 385).

⁹ Dirigida per Carmen Vidal Grallet, després de la mort del seu pare, el fotògraf fundador de l'agència, José Vidal Gabarró, l'any 1935. (Sánchez i Olivera. 2014, pp 393-394)

Entierro del joven miliciano Jaime Matalonga [asesinado vilmente cuando prestaba sus servicios a la revolución en el local donde están instaladas las oficinas del Comité Económico de Cines]

A l'altra imatge (fig. 3), del Fons Llibreria Arysel, el mateix segell va escortat per un altre, de nova factura, on es pot llegir "Saludo a Franco ¡Arriba España!". Ara, la disposició és ben diferent dels casos en que els segells son afegits en moments diferents. Sovint, en aquests casos, un d'ells sol·lapa amb l'anterior i solen estar estampats en diferents orientacions. Ara no és així. El segell del fotògraf, es troba al centre del paper i, més o menys, horitzontal. Aquesta disposició és compartida en les fotografies del fons anterior -com la de la fig. 2-, on també hi ha la estampació de Pérez de Rozas. En canvi, el segell que saluda al nou dictador està disposat per sobre del primer, a la dreta i inclinat. Aquesta disposició es repeteix a tots els casos en que apareixen els mateixos dos segells. Aquestes consideracions, unides al to tan similar de la tinta utilitzada als dos segells, anima a aventurar, que, tant el que n'acredita l'autoria com el que certifica la filiació política, han estat estampats en un sol moment i, probablement, al mateix estudi del fotògraf. Les traces que, a cada cas, acompanyen els segells del fotògraf testimonien els contextos polítics radicalment diferents en què les imatges



van ser utilitzades.

Fig. 3. Revers d'una fotografia amb dos segells. Fons Llibreria Arysel: El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona (AFB).

La successió gairebé estratigràfica de la informació dipositada als reversos, testimonia el recorregut polític d'unes imatges que, sense moure's gaire del mateix lloc, van viatjar cap a un futur proper. Allà van ser capturades pel bàndol vencedor i posades a treballar, ara per



justificar la violència de la que els seus nous propietaris n'estaven fent ús (fig. 4).

Fig. 4 Detall dels reversos de quatre fotografies amb diversos segells. D'esquerra a dreta: *Sección Gráfica de la Oficina de Información de la CNT-FAI de Barcelona*. Segell de censura del *Comissariat General d'Ordre Públic*, de la Generalitat de Catalunya. Segell del *Gabinete de Identificación de la Jefatura Nacional de Seguridad de Barcelona y Provincia*. I, finalment, segell de censura del *Departamento de Plástica de la Delegación de Propaganda del Ministerio de la Gobernación*. Aquest darrer organisme, dirigit pel fotògraf Josep Comte, era l'encarregat d'incautar-se i recopilar el material gràfic dels fotògrafs i mitjans gràfics, un cop la ciutat de Barcelona va caure en mans franquistes.



Esquerra, Fons CNT-FAI. Els tres restants, Fons Llibreria Arysel (AFB).

Fig. 5. Esquerra. presa de possessió del nou *Comissari General d'Ordre Públic*, Barcelona, 24 de desembre de 1936. Dreta, revers de la fotografia, amb inscripcions manuscrites i segells. Fons Llibreria Arysel (AFB).

Fotografies delatores

Algunes d'aquests imatges també van tenir un ús policial, per part dels seus nous propietaris. En destaco tres. La primera (fig. 5) recull l'acte de presa de possessió del Comissari General d'Ordre Públic, Eusebi Rodríguez, arran la dimissió del seu predecessor, Frederic Escofet. Al revers de la imatge hi ha la següent anotació manuscrita:

24-12-36

Toma de posesión del Comisario General de Orden Público Eusebio Rodríguez (segueix en català) L'inspector general de Serveis, Josep Soler Arumí amb assistència dels consellers (sic) Comorera, de l'alcalde accidental Hilari Salvador (sic), del Secretari de la Junta de Seguretat Aureli Fernandez.

Unes fletxes indiquen la posició a la fotografia dels següents personatges:

→Hilari Salvadó¹⁰

→Artemi Aguadé¹¹

→E. Rodríguez¹²

→J. Comorera¹³

¹⁰ Hilari Salvadó i Castell (La Barceloneta, 1899-Barcelona, 1966) fou alcalde de Barcelona des de 1937, quan rellevà al càrrec a Carles Pi i Suñer, fins el moment en que, al gener de 1939 va haver de marxar exiliat a França. Allà hi va viure fins els anys seixanta. Llavors va poder tornar a Barcelona, on hi morí. (Rovira, 2002, p. 97)

¹¹ Artemi Aguadé i Miró (Reus, 1889-Mèxic, 1946) fou Conseller d'Ordre Públic de la Generalitat de Catalunya. Josep Tarradellas, Conseller en cap durant del mandat d'Aguader, el qualifica de «flux políticament». (Martín, 2013, p. 12)

¹² Eusebi Rodríguez Salas, fou primer militant anarquista i, com a tal, secretari del Sindicat de Transport Marítim. Ingressà més tard al PSUC des d'on fou nomenat Comissari General d'Ordre Públic quan. Fou cessat del seu càrrec, arran del seu paper destacat en els orígens dels Fets de Maig. El 1939 s'exilià a Mèxic. Allà, l'any 1942 fou expulsat del PSUC. El 1944 emigrà a la República Dominicana, on se li perd el rastre. (Secretaria d'Estat de Cultura. Moviments migratoris Iberoamericans)

¹³ Joan Comorera i Soler (Cervera, 1894-Burgos, 1958) Apareix a la fotografia com a Conseller de Proveïments de la Generalitat de Catalunya. Reprodueixo íntegra la nota apareguda al diari *La Vanguardia*, amb motiu de la seva detenció:

«Inspectores de la VI Brigada Regional de la División de Investigación Social, afectos a esta Jefatura Superior de Policía, han llevado a cabo estos días un importante servicio, deteniendo al destacadísimo dirigente comunista catalán, Juan Comorera Soler. Los funcionarios consiguieron localizarle en una casa de la calle Consejo de Ciento, en donde se hallaba escondido con nombre supuesto y habiéndose dejado crecer la barba.

Comorera, durante el dominio rojo, fue ministro de Agricultura y Economía del titulado Gobierno de la Generalidad y, a raíz de la liberación de Barcelona por las tropas nacionales huyó al extranjero, instalándose, primero en Moscú, más tarde en Méjico, y, por último en Toulouse. Desde estas ciudades y durante varios años, como secretario general del llamado «Partido Comunista Unificado de Cataluña», ha venido dirigiendo todas las actividades clandestinas de dicho partido, así como el envío de grupos o bandas terroristas del mismo a la región catalana.

Sin embargo, a finales del año 1949 entró en disidencia con «La Pasionaria» y otros «jerifaltes» bolcheviques, que le acusaron de «desviación política», y a partir de entonces, amenazado de muerte y vilipendiado por éstos—incluso su propia hija, gran activista de las Juventudes Comunistas, renegó públicamente de su paternidad—, tuvo que ocultarse en Francia por temor a ser secuestrado y asesinado.

Hace algún tiempo, Juan Comorera Soler se decidió a venir a España- con su mujer, pasando la frontera clandestinamente, considerando, según ha declarado, que era el único país del mundo que le ofrecía garantías para su seguridad personal.

A baix, sota els segells de Carlos Perez de Rozas i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, s'identifica un cinquè:

Cándido (sic) Fernandez el 3º izq¹⁴

Resulta molt reveladora la presència d'aquesta imatge entre el botí iconogràfic del Fons Llibreria Arysel. Sabem que darrere l'acte institucional s'amaguen fets convulsos. Eusebi Rodríguez -conegut també amb el malnom d'*el Manquet*- venia a substituir Martí Rouret i Callol, qui va ocupar el càrrec durant unes setmanes, després de la detenció i assassinat del seu predecessor, Andreu Revertés. La trama d'aquests fets és complexa i escapa l'objectiu d'aquest estudi¹⁵. Però cal tenir present que alguns dels implicats a la trama apareixen a la imatge. Com el Conseller d'Ordre Públic, Artemi Aguadé, o el cap de les patrulles de control de la CNT, Aurelio Fernandez -conegut, per cert amb el malnom d'*el Coix*-. Les noves autoritats no deuriem ser alienes a aquests fets quan recopilaven i anotaven el present material gràfic.

El detenido, con las diligencias que se están instruyendo, será puesto a disposición de la autoridad judicial correspondiente.» *La Vanguardia*, 16 de juny de 1954, pàg. 17.

Comorera va ser jutjat a Barcelona per un Consell de Guerra i condemnat a 30 anys de presó. Va morir al penal de Burgos quatre anys més tard.

¹⁴ Aurelio Fernandez Sánchez (La Corredoria, Astúries, 1897-Puebla, Mèxic, 1974) membre de la CNT i de la FAI, assisteix a l'acte com a Secretari General de la Junta de Seguretat, hereva del Comité de Milícies Antifeixistes de Catalunya. Era també el cap de les temudes patrulles de control. Aquests escamots havien detingut i assassinat Andreu Rebertés, Comissari General d'Ordre Públic. Fernandez es va exiliar a França l'any 1939. Allà va ser detingut per les autoritats franceses. El nou govern espanyol en va sol·licitar l'extradició, que va ser denegada. (Martínez i Pagés, 2000)

¹⁵ Ucelay-Da Cal i González, 2012.

Fora d'aquesta trama hi ha el cas de Comorera. Es dona la circumstància que, en el moment de publicar-se el llibre de Lacruz, l'any 1943, era a Mèxic. Poc després, l'any 1945, va tornar a França. Cinc anys més tard, va entrar a Espanya, on va viure clandestinament fins que, el 1954, va ser detingut. Molt probablement, els informes que van facilitar el seu arrest estaven



elaborats amb imatges com aquesta que hem comentat.

Figs. 6 i 7. Esquerra, anvers d'unes fotografies que mostren uns milicians amb armes i parafernàlia religioses. Dreta, revers de les mateixes fotografies, amb anotacions manuscrites. Fons Llibreria Arysael (AFB).

Reprodueixo a continuació (figs. 6 i 7) dues imatges del mateix tipus, tot i que, aquesta vegada hi apareixen personatges inicialment anònims. En elles uns milicians llueixen les seves armes i ornamentals religiosos, molt possiblement saquejats de la mateixa església on està feta la fotografia. Al revers es pot llegir, a la primera:

- (1) (a) Albiol- Juan (hijo)
- (2) Juan Nuñez Pallerola
Hijo de Ritasa
- (3) El hijo pequeño del Ribó) Calle de los Canónigos

I a la següent:

- Cerrajero Galí, Informará
El nº (1) Es el mismo nº de la otra foto

No només s'ha identificat el nom de les persones de la fotografia, sinó que, en un cas, s'indica el domicili. És, sens dubte, l'anunci d'una brutal visita. També hi apareix ressenyat el delator, amb l'ofici, més que metafòric, de qui obre les portes tancades. Les paraules escrites darrere aquestes dues fotos documenten, de manera terrible, l'ús inquisitorial que van tenir les imatges quan van caure en poder dels qui havien intentat combatre.

L'instant de la captura

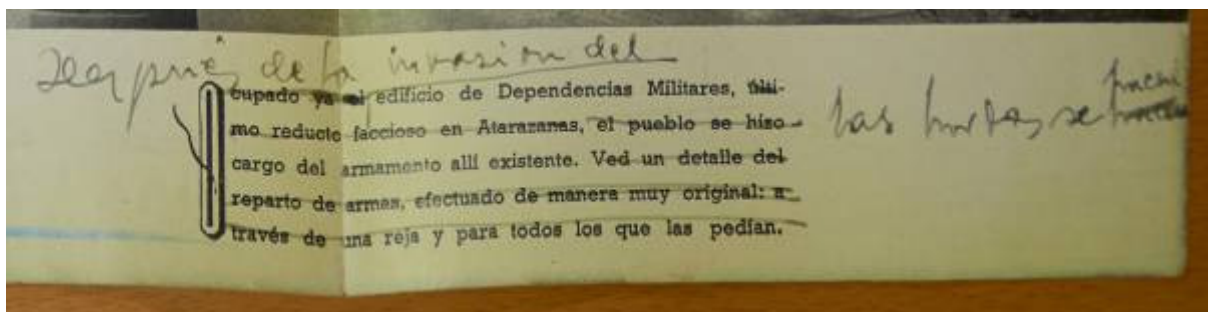
Per tancar aquest breu recorregut, ens tornem a fixar en el text que acompanya la imatge del principi. S'hi pot veure com les esmenes han canviat el sentit de la fotografia. Així, al text imprès original es pot llegir:

Ocupado ya el edificio de Dependencias Militares, último reducto faccioso en Atarazanas, el pueblo se hizo cargo del armamento allí existente. Ved un detalle del reparto de armas, efectuado de manera muy original: a través de una reja y para todos los que las pedían.

En canvi, amb les esmenes, llegim

Depués de la invasión del edificio de Dependencias Militares, las hordas se hacen cargo del armamento allí existente.

Aquesta imatge no només registra l'instant en que uns -de moment- victoriosos ciutadans capturen les armes de l'enemic vençut. A més, els afegits de les inscripcions i esmenes



documenten el moment precís en que la fotografia és capturada per l'enemic.

Fig 8. Detall de la fig. 1 amb el text i les anotacions manuscrites. Fons Llibreria Arysel: El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona (AFB).

Imatges en metamorfosi

Les fotografies són objectes mal·leables en mans d'una societat totalment alfabetitzada visualment. Les que constitueixen el Fons CNT-FAI van ser aplegades l'any 1937 per la publicació d'un llibre propagandístic sobre el combat antifeixista i la revolució anarcosindicalista. Més endavant, juntament amb restes d'altres fons, són reutilitzades en un nou discurs, ara absolutament pro-franquista, al Fons Llibreria Arysel.

Però els seus nous usuaris van més enllà, doncs utilitzen les imatges de manera directa contra les persones que les van produir. Així, serveixen per identificar qui va ostentar càrrecs públics i comandaments, així com per identificar a tots aquells que en un moment o un altre van actuar contra tot el que les noves autoritats representaven. La fotografia sempre s'ha considerat evidència, però ara, a més, esdevé subjecte delator contra les persones que hi apareixen.

La anàlisi de les anotacions als marges i als suports secundaris, juntament amb les modificacions de les imatges als dos fons fotogràfics, subministren una informació de gran importància i capdal per entendre l'ús de les imatges a la societat moderna. Però també, ofereix una extraordinària oportunitat per descobrir les tècniques de producció de llibres fotogràfics en el significatiu primer terç del segle XX.

Aquesta estudi és encara més rellevant, doncs està fet a partir d'unes imatges realitzades durant la Guerra Civil Espanyola. Un conflicte que representa el llarg instant decisiu del naixement de la retòrica fotoperiodística moderna. Els seus mecanismes són els que ordenen avui dia la lectura de l'entorn que fan els nostres ulls i el nostre cervell i per tant, condicionen les decisions subsegüents.

Bibliografia

- (1937). *CNT FAI 19 Julio 1936 España*. Barcelona: Oficinas de propaganda de la CNT-FAI.
- (1937). *Visions de guerra i de rereguarda: història gràfica de la revolució. Sèrie A, Retrospectiva*. Barcelona: Forja.
- DD AA, (2012) *Agustí Centelles, Crònica Gràfica, anys 30*. Barcelona: Fundació Vila Casas-Arxiu fotogràfic de Barcelona.
- La Vanguardia. 26 de gener de 1944.*
- La Vanguardia. 16 de juny de 1954.*
- LACRUZ, Francisco (1943). *El Alzamiento, la Revolución y en Terror en Barcelona*, Barcelona: Libreria Arysel.
- MARTÍN RAMOS, Josep Lluís (2013) *Josep Tarradellas. La Guerra Civil (1936-1939)* Barcelona: Dau.
- MARTÍNEZ DE SAS, Maria Teresa i PAGÉS, Pelai (2000) *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- PASCUET, Rafael i PUJOL, Enric (eds.) (2006) *La revolució del bon gust. Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Arxiu Nacional de Catalunya, Ajuntament de Figueres, Viena.
- ROVIRA i VIRGILI, Antoni, (2002) *Cartes de l'Exili (1939-1949)* Barcelona: Abadia de Montserrat.
- SÁNCHEZ VIGIL, Juan Miguel y OLIVERA ZALDUA, María (2014) *Fotoperiodismo y República*. Madrid. Cátedra.
- Secretaria d'Estat de Cultura. Moviments migratoris Iberoamericans. *Fitxa d'Eusebi Rodríguez Salas* <<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios/detalle.form?nid=9690>> [consulta: 28/08(2014)].
- UCELAY-DA CAL, Enric i GONZÀLEZ, Arnau (eds.) (2012) *Contra Companys, 1936. La Frustración Nacionalista ante la Revolución*. València: Publicacions Universitat de València